

PREMISE PENTRU O ISTORIE A FORMELOR DE SOCIABILITATE MONDENĂ. SALONUL BOIERESC DIN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI XIX

Dan Dumitru Iacob

Studierea civilizației salonului se circumscrie unui domeniu mai amplu de cercetare, cunoscut prin termenul de „sociabilitate“, obiect de anchetă de maximă importanță pentru istoriografia franceză din ultimii cincizeci de ani. Termenul de „sociabilitate“ provine din latinul *sociabilis/sociare* care înseamnă a se asocia. Deși preocupările de definire a noțiunii sunt mai vechi și aparțin sociologiei și psihologiei, meritul de a deschide în istoriografie calea spre studierea acestui nou câmp de cercetare aparține istoricului francez Maurice Agulhon¹, care, în 1966, definea sociabilitatea ca „aptitudine majoră a unei populații de a trăi intens relațiile publice“. Cu toate că istoricii întâmpină încă dificultăți în a circumscrie noțiunea și a-i da o definiție clară, conceptul apare astăzi ca unul dintre cele mai pertinente pentru a analiza condițiile culturale, sociale și politice care au condus la modernitatea politică a Europei occidentale. Tendința care pare să domine în prezent se orientează spre chestiunea constituirii spațiului public modern, prealabil dezvoltării democrației moderne². Ultimele teze, vehiculate acum în Franța, converg spre o definiție a sociabilității ca „formă de interacțiuni“ care permite articularea unei veritabile sociologii a practicilor sociale, grupate în categoria „sociabilitate mondenă“³.

Salonul monden este prin excelență o creație franceză, apărută în secolul al XVI-lea odată cu afirmarea prețioșilor. Mitul salonului francez începe însă cu secolul al XVIII-lea datorită rolului intelectual pe care salonul l-a avut în difuzarea filozofiei Luminilor, în conturarea ideologică a Revoluției și în afirmarea națiunii franceze. Atenția cercetătorilor preocupați de istoria salonului s-a concentrat până de curând pe rolul intelectual al acestuia, pe studiul conversației, al conținutului discursiv din spațiul salonului, analiza plasându-se pe fondul mai amplu al studierii circulației scrierilor⁴. În prezent, specialiștii s-au orientat spre cercetarea aspectelor sociologice pe care le prezintă salonul, referitoare la organizarea întâlnirii colective și la formele concrete de acces, la arhitectura care coagulează societatea salonardă sau la caracterul eminentemente cosmopolit al acestei sociabilități.

În raport cu alte forme de sociabilitate, precum academiile, cabinetele de lectură sau lojele francmasonice, salonul de conversație a fost un loc mixt, informal, cu caracter gratuit, care nu afișa obiective precise. Numai plăcerea sociabilității reunea membrii societății: disponibilitatea de a comunica, de a elabora o artă a conversației, de a face noi cunoștințe, de a procura agrementul și de a împărtăși bucuriile⁵.

Rezultatele înregistrate în acest domeniu de către istoriografia franceză ne-au stimulat interesul pentru sondarea formelor de sociabilitate specifice societății românești din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Am optat, în cazul de față, pentru detectarea aspectelor principale care definesc salonul monden, demersul nostru constituind doar un argument care prefațează demararea unui proiect mai amplu axat pe investigarea formelor de sociabilitate caracteristice spațiului public autohton (salonul⁶, teatrul, cluburile, cabinetele de lectură, cafenelele, grădinile publice și promenadele).

Preocupările pentru cercetarea salonului cultural sunt, poate cu o unică excepție⁷, inexistente în istoriografia românească. Nici istoricii literaturii nu par să fi acordat importanță acestui aspect, doar câteva referințe sumare figurând în studiile de specialitate. Din punct de vedere al izvoarelor, documentele sunt puține și ating tangențial subiectul; sociabilitatea informală nefiind producătoare de opere literare, nu are avantajul memoriei, ca, de pildă, academiile. Câteva informații cu caracter anecdotic sau memorialistic au apărut sporadic în presa din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Restul informației trebuie detectată și adunată din fragmente disparate menționate în relatările călătorilor străini și în memorialistica, literatura și dramaturgia românească de la mijlocul secolului al XIX-lea.

În lexicul românesc cuvântul *salon* a pătruns odată cu răspândirea limbii și culturii franceze în rândurile boierimii din cele două principate dunărene. Sensul prin care termenul s-a încetățenit în vorbirea curentă a fost cel arhitectural, uzanța lui reflectând, pentru început, o imitare denaturată și pretențioasă a unei element de arhitectură occidentală care nu-și găsea corespondența în spațiul românesc. Între elegantele saloane ale palatelor aristocrației franceze și inesteticele încăperi orientate mobilate ale caselor boierești era dificil de găsit o perfectă echivalență semantică, chiar și în a patra decadă a secolului al XIX-lea, când apăruseră deja multe palate boierești construite în stil occidental. Rememorând o vizită dintr-o casă boierească din Iași, Alecu Russo sesiza selectivitatea cu care era folosit termenul în societate: „Pe la anul 1838 sau 1839 mă întâmplam într-o după masă la polcovnicul M., unde o numeroasă adunare de militari și particulari se îndeletniceau a be ciubuce pe niște lungi divanuri, în odaia mare, care pe atunci încă nu se chema peste tot locul *salon* (subl. D.D.I.)”⁸.

Specificul adunării, exclusivist în privința sexului și statutului social, universul material și obiceiurile, denotă un tip de asociativitate de factură orientală-balcanică, care încă mai persista în unele cercuri ale elitei sociale concomitent cu formele apusene de sociabilitate, care se instaurau treptat.

Salonul, ca formă de sociabilitate de tip occidental, apare în spațiul românesc în prima decadă a perioadei regulamentare, drept rezultat al procesului general de modernizare a societății românești. Sporirea contactelor cu societățile occidentale, ocupațiile militare străine și întoarcerea în țară a primelor generații de tineri care au studiat în străinătate au contribuit la rafinarea și dinamizarea vieții mondene. Prin fastuoasele recepții organizate în cinstea ambasadurilor străine sau cu ocazia unor sărbători onomastice și prin practicarea mecenatului cultural, Curtea domnească a servit ca model pentru dezvoltarea sociabilității mondene⁹. Petrecerile date de consulii străini, frecventate cu asiduitate de către aristocrația locală, erau alte filiere prin care aspectele de sociabilitate au fost receptate în societatea românească.

Asimilarea acestei mode s-a grefat pe fondul sociabilității autohtone, în care asociativitatea era construită tot în jurul a două elemente esențiale, conversația și divertismentul, aflate însă sub influența stilului de viață oriental. Astfel, în programul cotidian al protipendadei de la începutul veacului al XIX-lea, plimbarea de după-amiază era frecvent urmată de vizite amicale sau de complezență care țineau până noaptea târziu. Frecvența acestor întruniri, motivate de necesitatea sociabilității, era reglată de percepția și gestionarea diferită a timpului, „omorârea ceasurilor“ cu diverse tabieturi fiind o caracteristică a mentalității boierești de la sfârșitul regimului fanariot.

Moda salonului s-a extins rapid în familiile cele mai de vază ale boierimii moldo-valahe, care aveau suficiente resurse materiale și simbolice pentru întreținerea ceremoniilor de societate. Pentru „a deschide“ un salon nu era suficientă amenajarea unui spațiu pentru recepția unei societăți numeroase, ci și deținerea unei poziții înalte în ierarhia socială, sprijinită pe origine, rang, funcție administrativă, stare materială, zestre culturală și influență socială. De asemenea, succesul unui salon depindea într-o mare măsură și de calitățile personale ale amfitrionului.

Cunoscând manifestări specifice oricărui proces de aculturare, debutul vieții de salon, în noile sale forme, a fost receptat diferit în societatea românească. Tradiționaliștii au privit cu circumspecție instaurarea unei mode care-i scotea din ritmurile unui stil de viață patriarhal. Totuși, în ciuda unor rezistențe manifestate prin limbajul sarcastic, tabieturile și veșmintele orientale – la care unii nu au renunțat până la sfârșitul vieții –, mulți dintre ei s-au integrat în noua atmosferă mondenă sub impulsurile energice ale soțiilor și copiilor. Cei mai în vârstă, dând dovadă de indiferența senectuții, au depășit rapid complexele ineditului monden, sancționând apariția salonului prin mulțumirea de a avea un loc unde își puteau petrece în mod plăcut timpul liber.

Tinerii au găsit în saloane noi posibilități de afirmare personală. Aici ei își verificau comportamentul și își exersau abilitatea de a câștiga atenția societății prin merite personale, ca un rezultat firesc al culturii, educației și comportamentului dobândite în gimnaziile din țară sau în școlile apusene. Prestanța câștigată astfel le sporea șansele de a se realiza în plan social, profesional și familial.

Ca și tinerii, femeile au văzut în saloane un mijloc de afirmare personală. Asumându-și un rol covârșitor în apariția și întreținerea manifestărilor de societate, pe care le-au monopolizat, reprezentantele elitei sociale și-au pus în valoare calitățile individuale, reușind să-și atragă, prin aceasta, considerația partenerilor sociali. Pe fondul unei sensibilizări a lumii afectelor, salonul le-a oferit femeilor prilejul de a scăpa de constrângerile gineceului și de a-și construi o nouă identitate socială. Manifestările de societate au determinat, într-o manieră specifică, accelerarea mutațiilor în mentalitatea și comportamentul boierimii privitoare la politica matrimonială și la statutul femeii în familie și în societate. Ele au oferit ocazia asimilării, chiar și la nivel superficial, a unor noi coduri de civilitate, schimbările înregistrându-se pe întregul palier comportamental, de la simplele – dar atât de importante – reguli de politețe și până la relațiile afective. Într-o epocă în care descoperirea erosului înseamnă descoperirea poeziei¹⁰, salonul a constituit spațiul ideal pentru apariția unui alt tip de conduită sentimentală, facilitând cunoașterea reciprocă și nemediată a partenerilor. Prin varietatea manifestărilor pe care le-a găzduit, salonul a încurajat și a întreținut jocul erotic, oferind îndrăgostiților un întreg instrumentar de comunicare codificată, recognoscibil în lirica erotică, în limbajul și gestică proprii jocurilor de societate, dansurilor, conversației tematice etc.

Spre mijlocul secolului al XIX-lea femeia exercita în societate o influență întinsă și aparentă, „mai mult senzuală decât spirituală”¹¹, simptom evident al saltului calitativ pe care aceasta l-a realizat pe plan social. Relația dintre sociabilitatea mondenă și noua identitatea feminină s-a construit pe un raport de interdependență: femeile au contribuit la întreținerea saloanelor, iar acestea le-a oferit mediul de manifestare și de evaluare a calităților individuale.

Salonul a constituit un excelent spațiu de reprezentare socială. Cel mai vizibil indicator social era vestimentația, dar statutul social era reflectat și de rafinamentul manierelor, stăpânirea limbilor străine, nivelul conversației, orizontul cultural sau chiar de finalitatea unor gesturi, cum ar fi, de exemplu, mărimea mizelor aruncate pe masa de joc.

Salonul a contribuit la „revoluția modei” devenind spațiul ideal pentru etalarea luxozelor toalete feminine și a elegantelor costume bărbătești. Importanța hainelor nu rezida doar în prețiozitatea stofelor și în eleganța modelelor, ci și în valoarea lor reprezentativă sub aspect social. Atrăgând admirația societății și conferind prestanță purtătorilor, vestimentația și bijuteriile la modă, etalate cu rafinament – în acord cu exigențele normelor de civilitate – și având o evidentă valoare simbolică, au contribuit substanțial la succesul și distincția adunărilor saloniere.

Salonul a constituit un mediu exclusivist și în privința limbilor străine. A fost terenul de „proliferare” a limbilor străine, cu certe avantaje sub raportul îmbogățirii lexicului limbii române, dar și dezavantaje datorate utilizării exagerate a limbilor străine în detrimentul limbii române.

Indicând una dintre filierele de receptare a limbilor străine în societatea românească, și anume „tineretul boieresc [care, n. D.D.I.] crește mai ales în stră-

inătate și la întoarcerea în țară aduce cultura europeană și datini europene“ – deși uneori aducea „numai spoiala culturii europene“ –, I. Weinberg afirma pe la 1840 că „a auzi pe cineva vorbind egal de bine moldovenește, nemțește, franțuzește și grecește, aici este ceva obișnuit“¹².

Evident, dintre limbile vorbite în saloanele românești, franceza, limba cultă a Europei, era cea mai des utilizată, mărturiile epocii fiind de acord în această privință. La mijlocul secolului al XIX-lea cunoașterea limbii franceze era aproape indispensabilă celor care frecventau cercurile din înalta societate. La fel de sigur era și faptul că unii o vorbeau cu mare fluentă și rafinament, stăpânirea ei fiind considerată ca semn distinct de noblețe și de educație aleasă¹³.

Conversația reprezenta unul dintre elementele esențiale care coagula o societate de salon. Subiectele de conversație erau dintre cele mai variate, în funcție de interesele sau circumstanțele în care se găseau, de educația, statutul social, vârsta și sexul interlocutorilor.

Observator atent al societății românești din a treia decadă a secolului al XIX-lea, consulul William Wilkinson se arăta indignat de limbajul vulgar al boierilor valahi: „conversația nu se desfășoară decât asupra subiectelor de genul cel mai trivial sau mai obscen; prezența doamnelor nu le impune prea multă reținere“¹⁴. Două decenii mai târziu, dimpotrivă, J.A Vaillant descoperea cu încântare la interlocutorii săi valahi ideile progresului, un orizont mental și cultural elevat, chiar și în mediul boierimii provinciale. Se discuta despre geografie, istorie, religie, filozofie, civilizația occidentală și cea orientală, dar, desigur, și despre subiecte banale, clișee ale conversației de salon: despre vreme, despre agricultură, despre lux și despre subiecte mondene (cai, trăsuri, teatru și femei)¹⁵.

Mărturiile vremii sunt contradictorii asupra talentului de cozeuri al românilor, dar ele sunt explicabile. Aprecierea unui asemenea subiect depinde întotdeauna de un complex de factori sociali și culturali specifici societății studiate, dar și de mediul social, cultura, subiectivitatea observatorului și conjunctura în care acesta se află la un moment dat. În orice caz, pe măsură ce contactele cu civilizația occidentală s-au înmulțit, manierele și conversația au câștigat în rafinament.

Maeștrii conversației, oamenii de spirit, se bucurau de mare trecere în saloanele din București și Iași, jocurile de cuvinte și butadele lor făcând înconjurul înaltei societăți. Străinii reprezentau, de obicei, punctele de atracție ale conversațiilor subtile, printre aceștia remarcându-se consulii francezi, însă, cu toată infuzia de civilizație și cultură occidentală pe care aceștia au introdus-o în saloanele românești, conversația și-a păstrat tenta sa practică și ludică, fără să atingă prețiozitatea conversației franceze din secolul al XVIII-lea și nici rigoaarea elaboratelor conveniențe de comunicare cultivate în societatea engleză.

După cum a remarcat cu deosebită pertinentă Nicolae Iorga, în saloane „se convorbea, se danța, se făcea muzică, se jucau cărți, se înnodau intrigi de dragoste și se uneltea împotriva cârmuirii...“¹⁶. Dintre aceste activități, unele au devenit preponderente, conferindu-le saloanelor respective o identitate funcțională.

Tot Iorga afirma că societățile înființate până la 1848 au avut un caracter preponderent politic și nu literar¹⁷. Unele saloane au contribuit, într-adevăr, la coagularea și întreținerea facțiunilor politice, la vehicularea unor opinii politice. Mai multe saloane în care se discutau probleme politice au apărut în perioada care a precedat Unirea, cum era, de pildă, salonul doamnei Rolla care, împreună cu surorile ei, doamnele Docan și Alecsandri, se bucurau de prezența lui Costache Negri – candidatul pe care ele îl susțineau pentru tronul Principatelor Unite – a lui Vasile Alecsandri, Eduard Grenier, Alexandru Ioan Cuza *et alii*¹⁸.

Politică se făcea și sub paravanul societăților literare, cunoscut fiind cazul „Frăției”, care acționa în umbra „Societății literare”, conspiratorii întâlnindu-se în casele lui Ion Văcărescu sau Nicu Ferechide pentru a se delecta oficial cu literatura, ceea ce și făceau, dar și pentru a discuta politică.

Alte saloane au primit o identitate culturală – saloanele literare –, mai cunoscute fiind cele patronate de Gheorghe Asachi și Alecu Balș, la Iași, sau de Ghiculeștii munteni, Ion Câmpineanu și Cleopatra Trubetzkoï, la București. Printre obișnuiții acestor saloane se numărau cei mai importanți „literați” ai vremii: Costache Negruzzi, Mihail Kogălniceanu, Costache Gane, G. Sion, Vasile Alecsandri, Costache Negri și Emilie Reymond, la Iași, și Iancu Văcărescu, Ion Ghica, Cezar Bolliac, Grigore Alexandrescu și Dimitrie Bolintineanu, la București. Oamenii de litere au fost primiți cu căldură în saloane și încurajați să producă, într-o epocă tot mai „sensibilă”¹⁹. Întreținerea saloanelor literare se înscrie, așadar, în tradiția mai amplă a mecenatului cultural pe care o practica atât familiile princiere, cât și marea boierime moldo-valahă.

Debutul teatrului românesc are strânse conexiuni cu salonul cultural. După ce societatea românească și-a pierdut gustul pentru tablourile vivante, piesele de pantomimă și comediile puse în scenă de către actorii străini, saloanele boierești au găzduit primele reprezentații românești, realizate prin entuziasmul artiștilor amatori recrutați din rândul boierimii.

Printre activitățile culturale găzduite de saloane se numărau și concertele. Pe lângă recitalurile unor amatori, mărturiile vremii consemnând talentul unor doamne din înalta societate autohtonă²⁰, au avut loc și evenimente muzicale de excepție, cum au fost concertele susținute de Liszt în 1847 la București, în salonul prințesei Trubetzkoï, și la Iași în salonul lui Alecu Balș. În salonul Cleopatrei Trubetzkoï au mai concertat tânărul compozitor român Dumitru C. Florescu (1827-1875) și vestitul pianist Leopold Mayer, care a dat câteva concerte în București în 1843. Și alte concerte susținute de artiști străini mai puțin cunoscuți, aflați în trecere prin Principate, au avut loc în cele două capitale, succesul obținut fiind consemnat în presa vremii²¹.

Saloanele literare, dar și alte forme de sociabilitate care implicau activități culturale, au stimulat producția literară și dramatică prin facilitarea contactelor între oamenii de litere și prin crearea unui mediu fertil schimbului de idei, prin stimularea competiției literare și artistice, prin stabilirea unor prime criterii de evaluare a operei literare etc.

Sociabilitatea mondenă este, de asemenea, un spațiu al divertismentului aristocratic. În saloanele românești se practica o gamă variată de jocuri, de la cele de noroc (în special jocurile de cărți și loteriile) la cele de îndemânare (biliardul) sau de strategie (șahul), de la jocurile literare (anagramele) la jocurile de roluri (teatrul de societate, jocul de gajuri). Dintre toate acestea cele mai des practicate în saloane erau jocurile de cărți.

Cel mai adesea exonerată de interdicțiile legale, datorită privilegiilor rangului, sau încălcând cu nepăsare restricțiile atunci când acestea deveneau mai severe, boierimea își asuma o libertate suverană în privința jocurilor de cărți. Unii dintre ei și-au transformat saloanele în adevărate tripouri, deoarece „în toată iarna casa lor deschisă, la rând, de două ori pe săptămână. Intră lumea acolo ca la birt, se așază la una din cele 10 sau 20 de mese din salon, și joacă cu aprindere cu nesaț”²².

La fel de intensă ca și pasiunea în sine pentru joc, ba chiar prioritară în anumite cazuri, plăcerea sociabilității constituia un alt ferment care coagula în jurul meselor de joc o societate numeroasă și eterogenă. Jocurile de cărți constituiau ocazii sau pretexte de conversație, de lărgire a cercului de relații personale și de promovare a intereselor individuale. Până și acțiunile conspirative găseau un bun paravan în spatele unei inocente partide de cărți.

La mijlocul secolului al XIX-lea divertismentul, sub aspectul său dominant – jocul de cărți –, constituia o parte integrantă a formelor de sociabilitate, marcând ritmurile vieții cotidiene ale boierimii. Implicațiile pe care divertismentul aristocratic le-a generat în mediul social – aspect ignorat până în prezent în istoriografia românească²³ – sunt mult mai variate, investigarea lor rezervând cercetătorului interesat de istoria mentalităților sau de istoria socială foarte multe surprize.

*

Principalele aspecte schițate aici, pe baza exemplurilor oferite de salonul boieresc, merită aprofundate, alături de altele, la fel de interesante, referitoare la cultura materială a saloanelor mondene, formele de acces și de excludere în/din societatea salonardă, normele de civilitate specifice societății mondene, rolul amfitrionului, portretul salonardului etc. În funcție și de relevanța izvoarelor, analiza sociabilității mondene ar putea oferi răspunsuri la unele probleme care preocupă societatea contemporană, referitoare la apariția „spiritului public” sau a democrației în spațiul românesc.

Prin implicațiile pe care le generează, istoria salonului interferează cu alte teme de actualitate în istoriografia românească, cum ar fi, de exemplu, istoria complexă a femeii, cu întreaga problematică conexă referitoare la rolul acesteia în societate și în familie, politică matrimonială, divorț, moralitate și erotism etc.

Întrunind manifestări sociale variate și generând efecte importante în planul mentalităților și al vieții cotidiene, salonul monden din prima jumătate a secolului al XIX-lea se înscrie între factorii civilizatori din societatea românească. Geneza și evoluția sa se integrează în mod organic procesului general de modernizare a societății românești.

- 1 Maurice Agulhon, *La sociabilité méridionale. Confréries et associations dans la vie collective en Provence orientale à la fin du XVIIIème siècle*, Aix-en-Provence, 1966, 2 volume, reluate sub titlul *Pénitents et francs-maçons de l'Ancienne Provence: Essai sur la sociabilité méridionale*, Paris, Fayard, 1968, a doua ediție, 1984.
- 2 Cf. Mirabelle Madignier, *Sociabilité informelle et pratiques sociales en Italie: les salons romains et florentins au XVIIIème siècle*, teză de doctorat, Florența, 1999, p. 16.
- 3 Seminarul profesorului Daniel Roche „Cultures matérielles et intellectuelles dans la France des Lumières“, ședința din 23 noiembrie 1999, „Un Ancien Régime de la sociabilité?“ (o sinteză a acestui seminar este publicată pe Internet: (www.college-de-france.fr/media/his_fra/UPL65516_roche.pdf)).
- 4 Cf. Mirabelle Madignier, *op. cit.*, p. 11.
- 5 *Ibidem*, p. 9-10.
- 6 Salonul se plasează la limita dintre spațiul public și cel privat, în interstițiul dintre oraș și familie.
- 7 G. Bogdan-Duică, *Scrisori din București. I. Câteva momente din istoria salonului românesc*, în „Luceafărul“, anul V, nr. 9-10, Budapesta, 1906, p. 209-214.
- 8 Alecu Russo, *Holera*, în *Opere complete*, ed. Lucian Predescu, p. 210.
- 9 Norbert Elias introduce ideea unei sociabilități a elitelor construite pe modelul curții monarhice franceze. Analizată ca dispozitiv central, Curtea dictează evoluția sensibilităților și a comportamentelor (Idem, *La Société de Cour*, Paris, Flammarion, 1985, p. 64).
- 10 Eugen Simion, *Dimineața poezilor. Eseu despre începuturile poeziei române*, București, [Editura] Cartea românească, [f. l.], 1980, p. 280; v. și p. 301.
- 11 Aurélie Ghika, *La Valachie moderne*, Paris, 1850, p. 82.
- 12 Ig. Weinberg, *Iașii în vara anului 1840*, în „Convorbiri literare“, anul LVIII, 1926, p. 643. În saloanele bucureștene situația era identică (Aurélie Ghika, *op. cit.*, p. 74).
- 13 Aurélie Ghika, *op. cit.*, p. 63-64.
- 14 W. Wilkinson, *Voyage dans la Valachie et la Moldavie*, Paris, 1831, p. 129-130.
- 15 Cf. D. Berindei, *Cultura națională română modernă*, București, Editura Eminescu, 1986, p. 454.
- 16 N. Iorga, *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea. De la 1821 înainte. În legătură cu dezvoltarea culturală a neamului*, vol. III, București, 1983, p. 57-58.
- 17 *Ibidem*.
- 18 *Ibidem*, p. 530.
- 19 Alexandru Duțu, *Cultura română în civilizația europeană modernă*, București, 1978, p. 213.
- 20 *Dora D'Istria*, în „Trompeta Carpaților“, nr. 1081, din 26 august/7 septembrie 1873, p. 2, col. I-IV, apud VI. Diclescu, *Viața cotidiană a Țării Românești în documente, 1800-1848*, Cluj, Editura Dacia, 1970, p. 238.
- 21 I.C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic. 1834-1848*, București, 1915, p. 627-628.
- 22 C. Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, vol. 2, Chișinău, 1999, p. 503.
- 23 Suntem în curs de finalizare a unui studiu dedicat istoriei jocurilor de cărți în Principatele Române.